

«Буй — Роман»

Галицько-волинський князь Роман Мстиславич (1199–1205 рр.) був одним із наймогутніших і впливових володарів на Русі. Літописець називає його *великим князем, самодержцем Русі та царем в Руській землі*¹. Його переможні походи у Половецький степ, хоробрість і войовнича завзятість сприяли створенню в Україні та Польщі народних переказів, легенд і героїчних пісень, в яких образ князя Романа Мстиславича набув епічних рис народного богатиря і шляхетного рицаря. Таким виявом усно-поетичної народної творчості деякі вчені вважають і літописну похвалу князеві, якою відкривається *Галицько-Волинський літопис*:

вдолѣвша всимъ поганьскымъ ѣзыкомъ оума моудростью . ходаша по заповѣдемъ Бѣимъ . оустремил бо са баше на поганьша ѣко и левъ . сердить же бѣ ѣко и рысь . и гоубаше ѣко и коркодиль . и прехожаше землю ихъ ѣко и шрель . храборъ бо бѣ ѣко и тоуръ².

Задумаємося, однак, над питанням, наскільки оригінальною є ця характеристика, що, за словами О.Б. Головка, стала «яскравим проявом виникнення та існування» ідейно-політичної думки Київської Русі, в якій сконцентрована «парадигма ідеального державного володаря — князя Романа Мстиславича»³.

Як відомо, укладач *Галицького літопису* щедро використовував *Хроніку* Георгія Амартола, *Александрію*, *Хроніку* Іоанна Малали та *Історію іудейської війни* Йосифа Флавія, вміщені у складі *Хронографа* 1262 р. Чимало цитат та записи з цих творів розпізнані дослідниками. Характеристика князя-воїтеля Романа Мстиславича, здається, також скроєна галицьким книжником із готових літературних лекал. Свого часу О.С. Орлов звернув увагу на те, що цей панегірик було складено за взірцем характеристики Святослава Ігоревича, вміщеній у складі *Повісті временних літ* під 961 р.⁴

Уславлюючи воєнні походи Святослава, старокиївські літописці вирізняють такі риси особистості князя, як його невибагливість, лицарське ставлення до ворога:

Князю Святославу възрастьшю· и възмужавшю· нача вои совкупляти· многи и храбры, и легько ходя· аки пардусь· войны многы твораше· хода възъ по собѣ не возаше· ни котѣла ни масъ варъ· но потонку изрѣзав конину ли· звѣрину ли· или говядину на оуглех испекъ ѣдаху· ни шатра имаше· но подѣкладъ пославъ и сѣдло в головахъ [...] и посылаше къ странамъ глагола· хочю на вы ити⁵.

Зауважуючи, що ця характеристика Святослава забарвлена фразеологією Георгія Амартола⁶, О.С. Орлов, однак, не проілюстрував це твердження відповідними текстами. Скориставшись його підказкою, не важко виявити в *Хроніці* Амартола фразу, що стала джерелом для літопису. Оповідаючи про воєнні походи Александра, хроніст зауважує, що той «скочи акы пардоус съ многою силою

на вѣсточня страны и грады»⁷. Цим літературним прийомом скористався й укладач *Новгородського третього літопису*. Сповідчаючи про вінчання на царство князя Івана Васильовича він, крім інших епітетів («премудр», «храбосерд», «крепорук»), відзначає, що той був до того ж «легок ногами аки пардус»⁸.

Уподібнення Романа Мстиславича Александру Македонському розвивається через низку, приписуваних йому «звіриних» рис. Так, лев був символом лютої сили. Галицький книжник двічі уподібнює Романа левові — у цитованій вже похвалі 1201 р. і в літописній статті 1251 р. Сповідчаючи про повернення Данила із військового походу, він наголошує на тому, що той, «наследивши поуць вѣща своего великаго Романа . иже бѣ изощрилса на поганыха . яко левъ»⁹. О.С. Орлов гадав, що порівняння Романа з левом галицький книжник запозичив із першої книги *Хроніки Малали*¹⁰. Сюжет, на який, згодом, вказував дослідник, маловиразний та аж ніяк не пов'язаний з образом Александра Македонського. Уявляється малоімовірним, що він був джерелом запозичення. У пошуках відповідних літературних паралелей уподібненню Романа левові звернімося до текстів інших перекладних візантійських творів. Цікавим у цьому відношенні є опис зовнішнього вигляду Александра Македонського в *Александрії*, вкладений в уста посла перського царя Дарія: «видѣх страхъ Александра и красоту его и ум и образъ... по храброму его дерзновению образъ есть его, по всему убо **левов** образ иматъ»¹¹.

Уподібнення Александра леву є наскрізним мотивом вміщеної у складі *Літописця Єлїнського та Римського* повісті «о мужествѣ и доблести умника Александра, храброго царя, иже обыде, аки солнце, всю землю, или рещи, аки зверь неукротимый леопардъ, дръзостию же и умом побѣждая вся страны от промысла вышняго»¹². Образ лева присутній також у вміщеній в *Літописці Єлїнському та Римському* легенді про явлення уві сні македонському царю Філіпу провіщення народження Александра. Зображення лев'ячої голови містилося на печатці, якою було скріплене це послання: «Бяше же прѣстеньъ злат с камениемъ, и въ камени бяше изъбражень образъ солнечный, и глава лвова, и сулица». Вирізьблені на золотому персні ці зображення знаменували, що «рождаеися отрокъ еллинъ, до вѣстока проидет, аки левъ, бра(ни) творя, и пусты створить грады за знамение суличное»¹³.

Орел — царський птах, який символізує вищу владу, мудрість чи навіть геніальність, героїзм і стан зверхності. Він був символом соціального і духовного підйому, зв'язку з небом, яке забезпечує його максимальною владою і зберігає на цьому рівні¹⁴. У сказаннях про Александра Македонського йдеться про те, як завойовник, намагаючись сягнути неба, запряг для цього орлів. У *Літописці Єлїнському та Римському* смерть Александра також пов'язана з образом орла:

Бысть же на въздусъ мъгла и явися велика звѣзда, сходящи с небесъ на море, и с нею орель и кумиръ вавилонскыи, нарицаемыи Дѣи, подвижася. Звѣзда же, оставши орла, паки възыде на небо, и абие успе Александръ вѣчным сном¹⁵.

Знак орла як геральдичний символ влади побутував в емблематиці багатьох володарів середньовічного світу¹⁶. Роман, названий у літописі *царем*, міг вклю-

чити зображення орла до повсякденного геральдичного оснащення княжого двору. Як відомо, поблизу Холма Данило звів «столпъ.. камень, а на нѣмь орель камень изваянь. Высота же камени десяти лакоть с головами же и с подножьяками 12 лакоть»¹⁷. Холмський кам'яний монумент зі скульптурним зображенням орла покликаний був, як уявляється, символічно засвідчити королівську гідність Данила Романовича.

Порівняння Романа з екзотичним крокодиллом галицький книжник, імовірно, запозичив з опису способу життя індійських брахманів, з якими зустрічався під час своїх походів Александр Македонський. У тій країні, йдеться у *Хроніці* Георгія Амартола, «мужи на одиной странѣ окіяна живоуть, жены ихъ обонъполь соуть реки Гала Гаингия, текущи въ окіянь къ странѣ Индистѣи». Подолати цю перепону для тамтешніх чоловіків було непростю справою, «зане звъръ есть в неи, глаголемыи зоуботомитель. [звър же той] вели, въ рѣць живыи, многы слона пожрети цѣла»¹⁸. Цей «зоуботомитель», як стає ясно із подальшого викладу, і є крокодиллом.

На Русі образ Александра Македонського набув особливої популярності в XIII ст., коли грецька *Александрія* була перекладена слов'янською мовою. *Александрія* відома у давньоруській літературі у кількох редакціях. Перша редакція входила до складу хронографічного зводу XIII ст. і збереглася в *Архівському* і *Віленському* хронографах та списках першої редакції *Літописця Єлинського і Римського*¹⁹. Цей історичний персонаж згадується у вміщеній у складі *Повісті временних літ* під 1096 р. етногенетичній легенді про походження половців та інших кочових народів, заклепаних Александром Македонським у пустелі²⁰. *Молитва (Слово)* Даниїла Заточника з-поміж іншого містить побажання руським князям віднайти в собі «храбрость Александрову»²¹. Образ Александра Македонського, певним чином пов'язаний з християнськими канонічними книгами, був вельми популярним не тільки в давньоруській книжності. Він знайшов втілення у багатьох мистецьких пам'ятках. Доволі поширеними у середньовічному мистецтві були зображення «вознесіння» Александра. Ця тріумфальна композиція була, як доводять фахівці, своєрідним гімном, або «апофеозом монархічеської влади, о чем свидетельствуют его («польоту Александра» — В.Р.) воспроизведения на стенах соборов, на диадемах, наконец, на монетах великого князя тверского Бориса Александровича». Примітно, що образ Александра Македонського «неоднократно встречается в русских магических текстах, связанных с военным делом. При этом ряд заговоров от вражеского оружия (вполне христианского характера) фигурирует в сборниках первой половины XVII и 30-х гг. XVIII в. как «молитва царя Александра Македонского»²².

Таким чином, літописна похвала князя Романа Мстиславича скроєна галицьким книжником із готових літературних лекал. Подибувані ним характеристики Александра Македонського у перекладних візантійських творах були цілеспрямовано перенесені на нашого героя.

Насамкінець, слід зупинитись на питанні про літературне походження літописного звороту «одолѣвша... оума моудростью», його ідейний зміст та зв'язок із характеристикою Романа у *Слові про Ігорів похід*. Сюжет про подолання ро-

зуму мудрістю галицький книжник запозичив, як і підозрював О.С. Орлов²³, із *Хроніки* Малали. У першій її книзі, зокрема, йдеться про

доброродного Иракла, его ж глаголють в яме лвове въживоуща и палицу имуща и три яблока дръжща, я три яблука ему отемшо въ кощуне глаголють им палицею оубившу змя, рекше *одолешиа частым злым похотем ума мудростию* [тут і далі виділено мною — В.Р.] акы палицею ходяща въ котызе, акы въ леви яме въ тверде уме и тако отемше три яблука еже суть трие добрие нрави еже не быти гневливому ни златолюбцу ни блуднику, палицею *трънетливои души язвьномъ буюю мысль уму победим*²⁴.

У *Слові про Ігорів похід* для характеристики його персонажів неодноразово використовуються епітети *буй*, *буй-тур*, *буєсть* тощо. Не уникнув такої «похвали» і князь Роман Мстиславич:

А ты буй Романе и Мстиславе!
Храбрая мысль носить васъ умъ на дѣло.
Высоко плаваеши на дѣло въ буести,
Яко соколь на вѣтрехъ ширяеся,
Хотя птицю въ буйствѣ одолѣти²⁵.

За спостереженнями М.П. Сидорова, у пам'ятках давньоруської літератури, починаючи від *Остромирова Євангелія*, де *буй* означає дурість, безумство, всюди слово *буєсть* виступає тільки в негативному значенні. Навіть Володимир Мономах, звертаючись до Богородиці, скаже: «Избави нас от буести и тленности»²⁶. Якщо у літописі нерозумні помисли Романа долаються мудрістю, то у *Слові про Ігорів похід* навпаки — «буєсть» переважає над розсудливістю. Ця майстерна літературна гра вкотре виказує неабиякий, осяяний іскристою іронією талант *Словотворця*.

- 1 Подібна титулатура не була нормою політичної практики середньовічної Русі. Вона спорадично вживалася давньоруськими книжниками для підкреслення політичного престижу та авторитету того чи іншого князя. (Ширше див.: Vodoff V., "Remarques sur le valeur du terme "tsar" appliqué aux princes russes avant le milieu du XV e siecle," *Oxford Slavonic Papers. New Series* (1978, Vol. XI, 16–20); *Idem*, "La titulature des princes russes du Xe au debut du XIIe siecle et les relations exterieures de la Russie Kievienne," *Revue des Etudes Slaves* (1983, I), 139–150).
- 2 *ПСРЛ* 2: 715–716.
- 3 Головки О.Б. *Князь Роман Мстиславич та його доба*. К., 2001, 206–208.
- 4 Орлов А. К вопросу об Ипатьевской летописи. *ИОРЯС*, 1926. Т. XXXI, 104.
- 5 *ПСРЛ* 1: 64–65.
- 6 Орлов А. К вопросу об Ипатьевской летописи, 104.
- 7 Истрин В.М. *Книги временныя и образныя Георгия Мниха. Хроника Георгия Амартола в древнем славянорусском переводе. Текст, исследование и словарь*. Том I: *Текст*. Пг., 1920 [Репринтне відтворення: *Die Chronik des Georgios Hamartolos* (München, 1972)], 42. Порівн.: «И абие устремися Александръ встоку, и оттоль море перскочи, акы пардус, дръзостию воюя землю Сурскую» (*Летописецъ Еллинский и Римский*. Т.1. *Текст*. СПб., 1999, 103).
- 8 *ПСРЛ* 3: 250.
- 9 *ПСРЛ* 2: 813.
- 10 Орлов А. К вопросу об Ипатьевской летописи, 104.
- 11 *Александрия*, л. 53. Порівн.: «Всѣм одолѣлъ Александръ и вся мужескы творя. По храброму

- его дръзновению и образъ убо его по всему лвовъ имѣя, глядаа борзостию подобень звѣри, а храбрѣствомъ акы огонь» (*Летописецъ Еллинский и Римский*. Т.1:117); «образъ убо имяше чловчьскыи, гриву же лвову, очима же зорокъ, десьное убо око долу зряше, а шуге зекро, зубы же его остры, яко змиеви, подобие же лвово имяше, скоръ и ясень же бяше» (*Летописецъ Еллинский и Римский*. Т.1: 92).
- 12 *Летописецъ Еллинский и Римский*. Т.1: 159.
- 13 *Летописецъ Еллинский и Римский*. Т.1: 90. У війнахъ Александръ, «устремляясь на вѣсточныя грады, акы лев, или, рещи, леопардъ, неукротимыи звѣр, лова брашна въсхытити, тако бяше и сии. Но имяше утробу милостиву къ всѣмъ, мужествомъ же подобень звѣри» (*Летописецъ Еллинский и Римский*. Т.1: 110). У цьому творі Александръ, як і герой *Галицько-Волинського літопису*, уподібнюється риси.
- 14 Ковачев А.Н. Символы власти и их интерпретация в различных культурах. *Антропология власти. Хрестоматия по политической антропологии: В 2 т. Сост. и отв. ред. В.В. Бочаров. Т. 1. Власть в антропологическом дискурсе*. СПб., 2006, 260.
- 15 *Летописецъ Еллинский и Римский*. Т.1: 177.
- 16 Див.: Kiersnowski R., *Symbol ptaka, Imagines. Potestatis: Rytuaty, symbole i konteksty fabularne władzy zwierzej. Polska X–XV w. (z przykadem czeskim i ruskim)*. Pod. red. Jacka Banaszkiwicza (Warszawa, 1994), 106–116.
- 17 *ПСРЛ* 2: 845.
- 18 Истрин В.М. *Книги временныя и образныя Георгия Мниха. Хроника Георгия Амартола в древнем славянорусском переводе. Текст, исследование и словарь*. Том I: 49; Порівн.: *Летописецъ Еллинский и Римский*. Т.1: 144, 164: «Коркодили, егоже всякъ звѣръ боится, аще бо ся на что разгньвает и посчит на древо, то все пламенемъ изгорить».
- 19 Истрин В.М. *Александрия русских хронографов: Исследование и текст*. М., 1893, 243–249; Творогов О.В. *Александрия Хронографическая. СлККДР. Вып. I. (XI — первая половина XIV в. Л., 1987, 35–37.*
- 20 *ПСРЛ* 1: 234.
- 21 Зарубин Н.Н. *Слово Даниила Заточника по редакциям XII — XIII вв. и их перделкам*. Л., 1932, 34, 73.
- 22 Чернецов А.В. «Полет Александра Македонского»: новые материалы к иконографии. *Московская Русь. Проблемы археологии и истории архитектуры. К 60-летию Леонида Андреевича Беляева*. М., 2008, 57–58.
- 23 Орлов А. К вопросу об Ипатьевской летописи, 104.
- 24 Истрин В.М. «Хроника» Иоанна Малалы в славянском переводе. *Репринтное издание материалов В.М. Истрина*. Подготовка издания, вступительная статья и приложения М.И. Чернышевой. М., 1994, 17–18.
- 25 *Проическая песнь о походе на половцев удельного князя Новгород-Северского Игоря Святославича, писанная старинным русским языком в исходе XII столетия с переложением на употребляемое ныне наречие*. М., 1800, 31.
- 26 Сидоров Н.П. К вопросу об авторах «Слова о полку Игореве». *Слово о полку Игореве. Сб. исследований и статей*. Под ред. В.П. Адриановой-Перетц. М; Л., 1950, 166. Порівн.: Робинсон А.Н. *Литература Древней Руси в литературном процессе средневековья XI–XIII вв.* М., 1980, 275.

Володимир Ричка

К тексту описания новгородского пожара 1217 г.

В Синодальном списке I *Новгородской летописи* (лл. 87 об.–88), в части, датированной 2-й полов. XIII в., о пожаре 1217 г. сказано следующее:

Той веснѣ згорѣ сѧ мѣдѧ • | магна • въ • лѧ • ѿ нвѧна карышевнѧ • въ середѣ оуѧра • пеуѧне || н погорѣ до оуѧннѧ вѧе полѣ •¹.